

ХОЗЯЙСТВЕННОЕ ПРАВО И ПРОЦЕСС

УДК 346.21

ЩОДО ЗМІСТУ ГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ПРАВОСУБ'ЄКТНОСТІ

Тетяна СТЕПАНОВА,

кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри адміністративного та господарського права
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

SUMMARY

The subject of the article is an investigation of the content of the legal capability in commercial procedure. The main attention is paid to the special features of the legal capability in commercial procedure in comparison with the legal capability in civil procedure. The author makes conclusion that legal ability in commercial legal procedure and legal capacity in commercial legal procedure are the elements of legal capability in commercial procedure. It was founded that plaintiffs and defendants have the general legal capability (natural persons from the date of birth and legal entities from the date of registration). The special legal capability is peculiar to prosecutor, Auditing Chamber, state bodies which are able to take part at the trial only in the special cases directly provided by law.

Key words: legal ability, legal capacity, legal capability, commercial procedure, procedural legal capability.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено дослідженню змісту господарської процесуальної правосуб'єктності. Основна увага акцентується на виявленні особливих характеристик господарської процесуальної правосуб'єктності порівняно із цивільною й господарською правосуб'єктністю. Автор доходить висновку, що елементами господарської процесуальної правосуб'єктності є доктрина процесуальна правоздатність і господарська процесуальна дієздатність. Виявлено, що загальною процесуальною правосуб'єктністю наділено позивачів, відповідачів (фізичних осіб – з моменту народження, юридичних осіб – з моменту реєстрації). А спеціальною процесуальною правосуб'єктністю наділено таких учасників господарського процесу, як прокурор, Рахункова палата, державні органи, які можуть з'явитися в господарському процесі лише у випадках, встановлених чинним законодавством.

Ключові слова: правоздатність, дієздатність, правосуб'єктність, господарський процес, процесуальна правосуб'єктність.

Постановка проблеми. Загальною підставою участі в господарському процесі для всіх осіб, які беруть участь у справі, виступає наявність процесуальної правоздатності й дієздатності. Раніше в доктрині арбітражного процесуального права процесуальна правоздатність і процесуальна дієздатність окремо не аналізувалися, ці два поняття замінялися поняттям «арбітражна процесуальна правосуб'єктність». Процесуальна правосуб'єктність означає встановлену законом можливість бути суб'єктом процесуальних правовідносин.

Питання правоздатності, дієздатності та правосуб'єктності в різних галузях права піддавалися аналізу В.І. Борисовою, Г.Л. Осокіною, М.І. Панченком, Р.О. Стефанчуком, зокрема, у господарському праві – Н.Ф. Ментух, В.С. Мілаш, Р.Б. Шишкою, В.С. Щербиною.

Поняття, зміст та елементи процесуальної правоздатності, дієздатності й правосуб'єктності досліджували О.А. Веденяпін, І.І. Діткевич, Л.Л. Нескороджена, Л.М. Ніколенко, Р.В. Чернолуцький.

Формулювання мети статті. Проте, незважаючи на значну кількість праць, комплексного дослідження господарської процесуальної правоздатності, дієздатності та правосуб'єктності не проводилося. Тому актуальним вважаємо вивчення змісту й співвідношення вказаних понять.

Виклад основного матеріалу. Для визначення процесуальної правосуб'єктності спочатку необхідно визначитися з правовою (цивільною, господарською) правосуб'єктністю.

Щодо фізичних осіб (без реєстрації суб'єкта господарювання) досі використовуються окремі складові правосуб'єктності (правоздатність і дієздатність), оскільки вони не збігаються в часі.

Правоздатність у фізичної особи виникає від дня народження та припиняється з її смертю (або з оголошенням її померлою), а дієздатність – з досягнення певного віку, оскільки ця властивість пов'язана з розумовими здібностями й психічним станом людини. Причому вирішальне значення належить вольовому моменту [15, с. 15].

Правоздатність можна визначити як абстрактну можливість особи бути суб'єктом права обов'язків [15, с. 15]. Цивільна правоздатність як суспільно-правова якість визнається за всіма громадянами, які мають бути рівними перед законом. Вона закріплюється в законодавстві як однакова для всіх і кожного, незалежно від походження, соціального й майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, релігійних поглядів, роду й характеру занять, місця проживання тощо. Жоден громадянин упродовж свого життя не може позбавлятися цивільної правоздатності, проте може обмежуватися в ній [11, с. 35].

Цивільною дієздатністю фізичної особи є її здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність у разі їх невиконання (ч. 1 ст. 30 Цивільного кодексу України) [14].

Проте в суб'єкта господарювання правоздатність і дієздатність виникають і припиняються одночасно – з мо-

менту внесення відповідного запису в Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України.

Саме тому Р.В. Чернолуцький зазначає, що дієздатність у її прямому розумінні застосовується лише до громадян як суб'єктів приватноправових відносин, а щодо юридичних осіб не є необхідним застосування категорії «дієздатність», оскільки вона є іманентною поняттю їхньої правоздатності [15, с. 4]. З огляду на цю тотожність вказаний автор обґрунтовує доцільність вживання загальноприйнятого терміна «правосуб'єктність» [15, с. 15]. Він розглядає категорію «правосуб'єктність» як узагальнююче поняття, елементами якого є правоздатність і дієздатність у їхній сукупності [15, с. 7].

Слід зазначити, що положення чинного Господарського кодексу України встановлюють щодо суб'єктів господарювання спеціальну правосуб'єктність, яку розглядають як синонім терміна «господарська компетенція» (ч. 1 ст. 55, ч. 1 ст. 207 Господарського кодексу України). Так, у ч. 1 ст. 55 Господарського кодексу України зазначається, що суб'єктами господарювання визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків) [2].

Згідно зі ст. 80 Цивільного кодексу України юридична особа наділяється цивільною правоздатністю й дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді [14].

Таким чином, можливість бути позивачем і відповідачем у суді є процесуальною складовою правосуб'єктності осіб, а процесуальні правоздатність та дієздатність є складовими загальноправових правоздатності й дієздатності.

У зв'язку із цим необхідно визначитися зі змістом процесуальної правосуб'єктності.

Адміністративіст І.І. Діткевич до елементів структури процесуальної правосуб'єктності відносить процесуальну правоздатність, процесуальну дієздатність, конкретні процесуальні права та обов'язки [5, с. 4]. Науковець наполягає: «Єдині адміністративної процесуальної правосуб'єктності для всіх учасників адміністративного процесу не існує: для кожного суб'єкта адміністративно-процесуальних правовідносин встановлена певна правосуб'єктність як самостійна юридична конструкція з конкретним змістом та обсягом» [5, с. 3].

Аналогічну позицію висловлює Л.М. Ніколенко: «Кожен із суб'єктів, залежно від його участі в процесі, має свій передбачений законом обсяг процесуальних прав та обов'язків, свій конкретний зміст процесуальної правоздатності» [10, с. 124].

Розвиваючи вказану думку, деякі вчені доходять висновку, що процесуальна правоздатність виникає лише з моменту вступу особи в процес [9, с. 67]. Однак із такою позицією не можна погодитися з певних підстав, про які зауважимо далі.

Як було вказано вище, згідно зі ст. 80 Цивільного кодексу України юридична особа наділяється цивільною правоздатністю й дієздатністю, може бути позивачем і відповідачем у суді [14].

Зі змісту цієї норми зрозуміло, що оскільки юридична особа наділяється цивільною правоздатністю й дієздатністю (правосуб'єктністю) з моменту реєстрації в Єдиному державному реєстрі підприємств та організацій України (далі – ЄДРПОУ), то й правом бути позивачем і відповідачем у суді (процесуальною правосуб'єктністю) така особа наділяється з того ж моменту.

Оскільки припинення особи шляхом внесення відповідного запису до ЄДРПОУ є підставою для втрати нею цивільної правоздатності й дієздатності (правосуб'єктності), то право бути позивачем і відповідачем у суді (процесуальну правосуб'єктність) така особа втрачає з того ж моменту. Протилежне суперечило б законодавству й здоровому глузду, оскільки до моменту припинення суб'єкта господарювання (у тому числі після прийняття рішення про припинення, проте до внесення відповідного запису до ЄДРПОУ) у нього може виникнути необхідність звернутися до суду (господарського, третейського суду), наприклад, для примусового отримання належного йому згідно з договором або законом.

У зв'язку із цим не можна погодитися з позицією щодо віднесення до структури процесуальної правосуб'єктності конкретних процесуальних прав та обов'язків, оскільки в момент реєстрації суб'єкта господарювання (як і в момент народження дитини – фізичної особи) не можна чітко визначитися з тим, яким учасником процесу в подальшому буде вказана особа та, відповідно, якими правами її буде наділено.

Конкретними правами й обов'язками суб'єкти наділяються лише під час вступу в процес як певного учасника (позивача, відповідача, третьої особи тощо).

При цьому наявність процесуальної правоздатності, дієздатності та правосуб'єктності є умовою для вступу в процес і характеристикою потенційного учасника господарського процесу.

Тому, на нашу думку, елементами господарської процесуальної правосуб'єктності є лише господарська процесуальна правоздатність і господарська процесуальна дієздатність.

Слід зауважити, що процесуальна правоздатність є більш широким поняттям, вона властива не лише фізичним особам і суб'єктам господарювання.

Це не просто здатність конкретного суб'єкта бути позивачем або відповідачем у суді, оскільки вказане обмежувало б можливість такого суб'єкта на вступ у процес як іншого учасника процесу. При цьому будь-який учасник господарського судового процесу (треті особи, представники сторін і третіх осіб, прокурор, судовий експерт, перекладач, посадові особи та інші працівники підприємств, установ, організацій, державних та інших органів) повинен підтвердити наявність у нього процесуальної правоздатності й дієздатності.

Так, прокурор повинен підтвердити наявність господарської процесуальної правосуб'єктності шляхом подання документів, які підтверджують законність представлення в процесі органів прокуратури саме цією особою (паспорт, наказ про призначення тощо).

Крім того, у господарському процесі можлива участь спеціальних суб'єктів. Наприклад, відповідно до ст. 1 Закону України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» поряд зі сторонами, забезпеченими кредиторами, арбітражним керуючим, учасниками в справі про банкрутство є представник працівників боржника, уповноважена особа засновників (учасників, акціонерів) боржника. Представник працівників боржника – це особа, уповноважена загальними зборами (конференцією), на яких присутні не менше ніж дві третини штатної чисельності працівників боржника, або відповідним рішенням первинної профспілкової організації боржника (за наявності кількох первинних організацій – їх спільним рішенням) представляти їх інтереси під час провадження в справі про банкрутство з правом дорадчого голосу. Уповноважена особа засновників (учасників, акціонерів) боржника – це особа, уповноважена

загальними зборами учасників (акціонерів), що володіють більше ніж половиною статутного капіталу боржника, представляти їхні інтереси під час провадження в справі про банкрутство з правом дорадчого голосу [12].

Вказані особи не є ні суб'єктами господарювання, ні фізичними особами у власному його визначенні, не підлягають реєстрації в жодному державному органі. Проте вони в господарському процесі набувають певних прав та обов'язків. Досліджуючи їх правовий статус у господарському судочинстві, слід погодитись із С.В. Толокольніковим, що законодавець, наділяючи процесуальною правосуб'єктністю організації, які не є юридичними особами, не ставить своїм завданням захист їх прав і законних інтересів, що є звичайною прогальною в процесуальному законодавстві [13, с. 62].

Розглянемо детальніше складові господарської процесуальної правосуб'єктності.

Л.М. Ніколенко вказує, що господарсько-процесуальна правоздатність – це здатність вимагати судового захисту, мати процесуальні права й обов'язки, бути особою, яка бере участь у справі [10, с. 124].

Проте з огляду на те, що правосуб'єктністю володіють не лише позивач, відповідач і треті особи, некоректним є визначення правоздатності через здатність вимагати судового захисту. Судовий експерт, перекладач, посадові особи підприємств та організацій не можуть вимагати судового захисту, оскільки залучаються в процес для виконання інших завдань.

Більш виваженою слід визнати позицію, згідно з якою під правоздатністю розуміється абстрактна здатність суб'єкта права мати суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Вона притаманна всім учасникам правовідносин, хоча вони не повинні обов'язково реалізовувати всі надані їм права; це не просто сума будь-яких прав, не кількісне їх відображення, а необхідний і постійно діючий стан [6, с. 341]. Тобто господарська процесуальна правоздатність – це абстрактна здатність суб'єкта права мати суб'єктивні процесуальні права та нести процесуальні обов'язки.

Господарська процесуальна дієздатність – це здатність особи безпосередньо своїми діями реалізовувати процесуальні права й виконувати процесуальні обов'язки, які було покладено на неї законом або господарським судом.

Так, обсяг дієздатності фізичної особи визначається Цивільним кодексом України та залежить від двох факторів: віку людини й стану її здоров'я. Залежно від віку розрізняють такі види цивільної дієздатності:

- 1) повну, що виникає з досягненням 18 років;
- 2) неповну (у віці від 14 до 18 років);
- 3) часткову (до досягнення 14 років).

Дієздатність особи в повному обсязі виникає з настанням повноліття, тобто з досягненням особою 18-річчя. Проте фізична особа може набути повної цивільної дієздатності до досягнення зазначеного віку в таких випадках:

- у разі реєстрації шлюбу за правилами шлюбно-сімейного законодавства;
- за досягнення особою 16 років, якщо вона працює за трудовим договором;
- якщо неповнолітня особа записана матір'ю чи батьком дитини;
- за досягнення 16 років, якщо фізична особа зареєстрована як підприємець.

Повернення неповнолітнього, який набув повної дієздатності, у попередній стан законом не допускається. Навіть у разі припинення шлюбу, визнання шлюбу недійсним, припинення трудового договору, припинення

підприємницької діяльності набути (надана) повна цивільна дієздатність зберігається. Однак при цьому не виключається застосування загальних правил про обмеження дієздатності або про визнання особи недієздатною.

Таким чином, у вказаних вище випадках особа, набуваючи повної дієздатності до досягнення 18 років, набуває водночас повної господарської процесуальної дієздатності.

Співвідношення господарської дієздатності й господарської процесуальної дієздатності полягає в умовах виникнення процесуальної дієздатності. Остання збігається з дієздатністю в господарському праві, проте відрізняється за змістом. Якщо в господарському праві дієздатність є здатністю своїми діями набувати суб'єктивні господарські права та створювати для себе господарські (матеріальні) обов'язки, то процесуальна дієздатність – це здатність своїми діями реалізовувати власні процесуальні права й водночас виконувати процесуальні обов'язки в господарському процесі, наприклад, заявляти клопотання та обгрунтовувати їх, брати участь у судових засіданнях і виявляти взаємну повагу до прав та охоронюваних законом інтересів другої сторони тощо.

Як було вказано вище, господарська процесуальна правосуб'єктність суб'єктів господарювання виникає з моменту їх державної реєстрації, а для державних та інших органів – з моменту їх створення й наділення відповідною компетенцією. Господарська процесуальна правосуб'єктність – це здатність безпосередньо чинити процесуальні дії, здійснювати свої процесуальні права та обов'язки. Громадяни реалізують господарську процесуальну правосуб'єктність самостійно або через своїх представників, а організації, державні та інші органи – через свої колегіальні чи одноособові органи або через належним чином уповноважених представників.

Відмінність господарської процесуальної правосуб'єктності від господарської правосуб'єктності полягає в тому, що остання не може реалізуватися за допомогою дій інших осіб, адже однією з кваліфікаційних ознак господарської, зокрема підприємницької, діяльності є самостійність її здійснення [8, с. 78].

У господарському процесі на захист інтересів одних осіб можуть вступити в процес інші особи (наприклад, прокурор). Аналогічна ситуація не можлива щодо господарської правосуб'єктності та виявляє особливості реалізації господарської процесуальної правосуб'єктності. При цьому в разі винесення конкретного судового рішення в справі відповідні права й обов'язки покладаються на сторони спору, у тому числі на особу, в інтересах якої виступив у процесі прокурор.

Суб'єктами процесуальних правовідносин є індивідуальні або колективні суб'єкти права, які беруть участь у розгляді конкретних господарських спорів, реалізують свої суб'єктивні права та юридичні обов'язки в ході розгляду справи. Однак для того, щоб бути учасниками процесуальних правовідносин, слід мати процесуальну правосуб'єктність, тобто здатність бути суб'єктом процесу, а вже складовими процесуальної правосуб'єктності є процесуальна правоздатність і процесуальна дієздатність.

Для досягнення своєї мети в господарському процесі позивач має право реалізовувати всі свої процесуальні права, а також повинен не забувати виконувати всі свої процесуальні обов'язки, не лише зазначені в Господарському процесуальному кодексі України, а й отримані від господарського суду під час розгляду справи, та нести відповідальність за порушення процесу розгляду конкретної господарської справи.

Більшість дослідників поділяє правосуб'єктність на загальну (універсальну) і спеціальну (цільову, галузеву) [1, с. 189; 6, с. 341; 7, с. 67].

Наприклад, у радянській науці цивільного права вважалось, що носієм загальної правоздатності є громадянин, а спеціальної – юридична особа. Таку позицію підтримував також законодавець. Так, згідно із ч. 1 ст. 26 Цивільного кодексу УРСР 1963 р. юридична особа мала цивільну правоздатність відповідно до встановлених цілей її діяльності [4, с. 120].

Одні цивілісти вважали, що юридичні особи, як і фізичні, повинні діяти на принципах загальної правоздатності, оскільки немає жодних підстав звужувати свободу їх діяльності. Інші вчені, ґрунтуючись на розумінні того, що юридична особа виникає заради досягнення певної мети, відстоювали принципи спеціальної правоздатності.

О.А. Веденяпін вказує, що загальна правосуб'єктність полягає в спроможності певного суб'єкта брати участь у судовому процесі, а спеціальна правосуб'єктність визначається відносинами, у межах яких виникає спір, за зверненням щодо вирішення якого особа (суб'єкт) звертається до суду, – відносинами у сфері господарської діяльності [1, с. 189].

Деякі учасники господарського процесу не мають універсальної правосуб'єктності, оскільки їх права обмежено чинним законодавством. Так, ст. 2 Господарського процесуального кодексу України встановлює, що господарський суд порушує справи за позовними заявами державних та інших органів (лише у випадках, передбачених законодавчими актами України), прокурорів (лише в інтересах держави) та Рахункової палати (лише в інтересах держави й у межах повноважень, що передбачені Конституцією та законами України) [3].

Це автоматично виключає набуття такими особами універсальної правосуб'єктності.

На нашу думку, загальною правосуб'єктністю наділяються позивачі та відповідачі (фізичні особи – з моменту народження, юридичні особи – з моменту реєстрації). А спеціальною процесуальною правосуб'єктністю наділяються такі учасники господарського процесу, як прокурор, Рахункова палата, представник працівників боржника та деякі інші особи, які можуть з'явитися в господарському процесі лише у випадках, встановлених чинним законодавством.

Висновки. Господарська процесуальна право-суб'єктність – це здатність безпосередньо чинити процесуальні дії, здійснювати свої процесуальні права й обов'язки.

Особливість господарської процесуальної правосуб'єктності полягає в тому, що вона може реалізуватися за допомогою дій інших осіб. Так, громадяни реалізують господарську процесуальну правосуб'єктність самостійно або через своїх представників, а організації, державні та інші органи – через свої колегіальні чи одноособові органи або через належним чином уповноважених представників.

Правосуб'єктність може бути загальною (універсальною) і спеціальною (цільовою, галузевою). Загальною процесуальною правосуб'єктністю наділяються позивачі, відповідачі (фізичні особи – з моменту народження, юридичні особи – з моменту реєстрації), а спеціальною – прокурор, Рахункова палата, державні органи, які можуть з'явитися в господарському процесі лише у випадках, встановлених чинним законодавством.

Елементами господарської процесуальної правосуб'єктності є господарська процесуальна правоздатність і господарська процесуальна дієздатність. Під госпо-

дарською процесуальною правоздатністю розуміється абстрактна здатність суб'єкта права мати суб'єктивні процесуальні права та нести процесуальні обов'язки. Господарська процесуальна дієздатність – це здатність особи безпосередньо своїми діями реалізовувати процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки, які було покладено на неї законом або господарським судом.

Список використаної літератури

1. Веденяпін О.А. Адміністративна процесуальна правосуб'єктність суб'єктів провадження в адміністративних судах у справі щодо вирішення публічно-правового спору у сфері господарської діяльності / О.А. Веденяпін // Вісник Запорізького національного університету. – 2012. – № 3. – С. 187–190.
2. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-15 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18–22. – Ст. 144.
3. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-12 // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.
4. Гражданское право : [учебник] : в 2 ч. / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Проспект, 1997–. – Ч. 1. – 1997. – 600 с.
5. Діткевич І.І. Адміністративна процесуальна правосуб'єктність : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 / І.І. Діткевич ; Харківський нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2011. – 20 с.
6. Загальна теорія держави і права : [підручник для студ. юрид. вищих навч. закл.] / [М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.] ; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2011. – 584 с.
7. Кравчук В.М. Корпоративне право. Науково-практичний коментар законодавства та судової практики / В.М. Кравчук. – К. : Істина, 2005. – 720 с.
8. Мілаш В.С. Господарське право : [курс лекцій] : в 2 ч. / В.С. Мілаш. – Х. : Право, 2008–. – Ч. 1. – 2008. – 496 с.
9. Нескороджена Л.Л. Забезпечення процесуальних прав і законних інтересів позивача та відповідача у кримінальному судочинстві України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Л.Л. Нескороджена ; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2002. – 229 с.
10. Ніколенко Л.М. Суб'єкти процесу доказування в господарських судах України / Л.М. Ніколенко // Юридичний журнал. – 2003. – № 8. – С. 124–125.
11. Панченко М.І. Цивільне право України : [навч. посібник] / М.І. Панченко. – 2-ге вид. – К. : Знання, 2006. – 583 с.
12. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом : Закон України від 14.05.1992 р. № 2343-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 31. – Ст. 440.
13. Толокольніков С.В. Кримінально-процесуальна правосуб'єктність юридичних осіб / С.В. Толокольніков // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – Число 3(16). – С. 59–63.
14. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-15 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
15. Чернолуцький Р.В. Проблеми правосуб'єктності осіб у колізійному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / Р.В. Чернолуцький ; Одеська нац. юрид. академія. – О., 2006. – 20 с.